

UOT 821.512.162

Afaq Əliyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına İlahiyyat İnstitutu
Bakı, Ştiqləliyyat küç. 26.
e-mail: afaq23@mail.ru

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “AZƏRBAYCAN” MƏQALƏSİ
DÖVRÜN İDEOLOJİ KONTEKSTİNDƏ**
(C.Məmmədquluzadə – 150)

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, “Azərbaycan” məqaləsi, nəşr, senzura*

*Qəlmi olsun ləl katibi-bədtə hürin,
Kifə sadi-rəqəmi suzumuzu ürəylər.
Gah bir hərf süqutl qılır nadiri nar,
Gah bir nüqtə qüsuril gözü kurəylər.*

M.Füzuli

Giriş. *Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin dövrü publisistik irsinin müəllifləri, eləcə də, ölümündən sonrakı dövrü tələyində dövrü ictimai-siyasi, ideoloji səciyyəli amillərindən qoruyub, onu zərrə-zərrə toplayıb, tədqiq və nəşr etmək, ümumən mədəniyyət tariximizdəki dövrünü layiqincə müəyyən etmək, bugünkü nəslə çatdırmaq yolunda ədəbiyyatşünas-mətnşünas alimlər bütöv bir ömür sərf etmiş və bu əsnə bu gün də qədirşünaslıqla davam etdirilməkdədir.*

Cəlil Məmmədquluzadənin ictimai-fikir tariximizdəki müstəsna xidmətini layiqincə dəyərləndirmək, zəngin ədəbi və publisistik irsini ötən böyük zaman məsafəsinin ideoloji qasırgılarından qoruyub, onu zərrə-zərrə toplayıb, tədqiq və nəşr etmək, ümumən mədəniyyət tariximizdəki dövrünü layiqincə müəyyən etmək, bugünkü nəslə çatdırmaq yolunda ədəbiyyatşünas-mətnşünas alimlər bütöv bir ömür sərf etmiş və bu əsnə bu gün də qədirşünaslıqla davam etdirilməkdədir.

Klassiklərin əsərlərinin tədqiqi və nəşri bir-birini bütövləyən son dərəcə ciddi elmi, filoloji-tekstoloji işdir. Bu prosesdə, əsərin qələmə alındığı dövrdə olduğu kimi, sonralar onun tədqiqi və nəşri tələyində də ədəbi, ictimai-siyasi, ideoloji səciyyəli amillərin doğurduğu mürəkkəbliklər mövcuddur.

Tarixin müxtəlif zaman mərhələlərinə nəzər saldıqda, belə bir qənaət hasil olur ki, hər bir ictimai-siyasi quruluş öz ömrünü başa vurub, nəticədə yenisi ilə əvəz edilmiş, “hər bir dövrün öz hakim ideyaları olduğu kimi, bu ideyaların öz hakim formaları da” (1,s.211) olmuşdur. C.Məmmədquluzadə də mövcud “hakim formaların” ağırı-acısını yaşamış, dövrün doğurduğu bu mürəkkəbliklər və ziddiyyətlər böyük sə-

nətkarın ədəbi və publisistik irsinin nəşri taleyinə təsirsiz qalmamış, həm sağlığında, həm də sonralar böyük maneələr törətmişdir. Bu amillər bəzən hər hansı bir əsərin nəşri zamanı əslində müəllifin iradəsinə uyğun olmayan, amma həm özü, həm də sonrakı mərhələlərdə digər əllər tərəfindən müxtəlif səbəblərdən edilən əlavə, ixtisar və dəyişikliklər şəklində özünü biruzə vermişdir. Bəzən bu proses mətbəənin özündə belə davam etmişdir. Bir sözlə, bu prosesdə zaman özünəməxsus "sığal" və "düzəlişlərini" etmişdir. Yazıcının bədii irsinin tədqiqi və nəşri ilə bağlı çox sayda belə nümunələr göstərmək olar. Fikrin təsdiqi üçün "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1917-ci il, 24-cü sayında nəşr olunan "Molla Nəsrəddin" imzalı məşhur "Azərbaycan" məqaləsinin nəşri taleyinə diqqət yetirmək kifayət edər.

"Azərbaycan" məqaləsini milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi manifesti kimi qiymətləndirən akademik İ.Həbibbəyli yazır: "Azərbaycan" məqaləsi – xalqımızın müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu prosesindəki ümummilliyət vəzifələrinin publisist tərcümanı, carçısı, vətəndaşlıq harayının ifadəsidir. "Azərbaycan" məqaləsi – Azərbaycan coğrafiyasının vətəndaş ədib Cəlil Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilmiş nadir publisist xəritəsidir" (2, s. 25). Fikir öz məntiqi təsdiqini «...dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir» – deyən C.Məmmədquluzadənin «Haradır Azərbaycan?» sualına verdiyi cavabında tapır: "Azərbaycanın çox hissəsi İrəndadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayaziddən ibarət olsun" (3, s. 3).

"Ona görə də biz Cəlil Məmmədquluzadəyə sadəcə bir ədəbiyyatçı kimi, yazıçı kimi, publisist kimi yox, eyni zamanda böyük ictimai xadim kimi, böyük siyasətçi kimi yanaşmalıyıq. ...Bu, təkcə ədəbiyyat deyil, təkcə mədəniyyət deyil, bu, siyasətdə böyük xidmətdir, ictimai həyatımızda böyük xidmətdir" (4).

1933-34-cü illərdən C.Məmmədquluzadə irsinin nəşri sahəsində ciddi iş görülməyə başlanmışdır. C.Məmmədquluzadənin arxivi Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat sektoru tərəfindən əldə edilmişdir. Arxivi ilk olaraq, ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadə araşdırmış və onun təsvirinin qısa xülasəsini mətbuat vasitəsi ilə elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

C.Məmmədquluzadə irsini mümkün qədər geniş ölçüdə çapa hazırlamaq işini öhdəsinə götürən Həbibulla Səmədzadə ədibin əsərlərini üç cildə nəşr etməyi qərarlaşdırmışdır. O, bu haqda yazır: «Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat sektoru böyük sənətkarın yaradıcılığı ilə əsas oxucu kütləsini tanış etmək üçün Molla Nəsrəddin (C.Məmmədquluzadənin – A.Ə.) külliyyatını nəşr etmək işi ilə də məşğuldur. Külliyyat üç tomdan ibarət olacaqdır. Birinci tomda Molla Nəsrəddinin dram əsərləri, ikinci tomda – hekayələri, üçüncüdə isə – felyeton, məqalə və ümumiyyətlə, publisistik əsərləri çap ediləcəkdir. Külliyyatın birinci və ikinci tomu mətbəəyə verilmişdir. Üçüncü tomu isə, 1935-ci ilin sonunda veriləcəkdir» (5, s. 34-35).

1936-cı ildə C.Məmmədquluzadə «Əsərləri»nin I və II cildləri «Azərnəşr» tərəfindən çapdan çıxır. Mətni 1935-ci ildə nəşriyyata verilən III cildin nəşri isə mətbəədə dayandırılır. Bu, 1936-cı il idi. Nəzərə alınmalıdır ki, vaxtilə Əli Nazimin «Əsərləri»n I cildinə yazdığı müqəddimə nəşrdən kənar edilmişdir; bu da 1936-cı il idi. Ədibin Əziz Şərif tərəfindən tərcümə edilərək rus dilində Tiflisdə nəşr olunmuş «Seçilmiş əsərləri»nə yazdığı müqəddiməyə görə Əli Nazim və Əziz Şərifə hücum edən klimoviçlər artıq var idi – bu da 1936-cı il idi.

1944-45-ci illərdə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu bu işi davam etdirməyi və III cildi iki hissədə nəşr etməyi yenidən qərara alır. 1945-ci ildə görkəmli alim Mir Cəlil Paşayev cildə müqəddimə yazır. Nəhayət, 11 ildən sonra – 1947-ci ildə 1906-1921-ci illərin publisistikasını əhatə edən III cildin I hissəsi “düzəliş” və “təshihlə” nəşr olunur. Belə bir “düzəliş” C.Məmmədquluzadənin məşhur “Azərbaycan” məqaləsi üzərində də edilir. 1917-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan bu məqalə senzuranın diqqətindən kənar qalsa da, 1947-ci ildə sovet ideologiyasının süzgəcindən çıxma bilməmiş və üzərində ixtisar aparılmışdır. “Azərbaycan” məqaləsinin orijinala müqayisəsindən məlum olur ki, məqalədəki «Ax, gözəl Azərbaycan vətənim, harada qalmısan?» cümləsinin davamı olan “*G l, g l, bir g l gör bizi zornan rusca danı dıran türk qarda lar bizd n n ist yirl r*” cümləsi mətndən kənar edilərək üç nöqtə ilə əvəz olunmuşdur.

Maraq doğuran suallar yaranır: Kim idi bizi zornan rusca danışdıran türk qardaşları? Nə istəyirdi bizdən? Əslində, rus dilini mükəmməl bilən C.Məmmədquluzadə niyə bizi zornan rusca danışdıran türk qardaşlarının istəyindən şikayətli idi? Bəlkə bu C.Məmmədquluzadə “Əsərləri”ni ilk dəfə çapa hazırlayan tərtibçilərin diqqətsizliyinin sayəsində edilmişdir? Ya cildin nəşrinə nail olmaq üçün məqsədli, düşünülmüş, məcburi bir şəkildə? Bəlkə, bu “təshih”i daha “böyük əllər” mətbəədə etmişdir? Yaxud, tərtibçilər Həbibulla Səmədzadə və Əziz Mirəhmədov özlərini qorumaq üçün bu üsuldan istifadə etməli olmuşlar. Axı hələ 1947-ci il idi!..

Çox ehtimal ki, həmin ixtisar elə tərtibçilər tərəfindən edilmiş və üç nöqtə ilə də sonrakı mətnşünaslara “fikrin davamı var” kimi bir xəbərdarlıq etmək istəmişlər. Təbii ki, bütün bu sualların cavabı ilə məsələyə haqq qazandırmaq mümkün deyil. Bir həqiqət var ki, oxucu üçün Mirzə Cəlil irsini geniş miqyasda tanımaq imkanı yaradan bu nəşr ədibin ölümündən sonra əsərlərinin küll halında olan ilk nəşri kimi çox qiymətlidir. Məqsəd yalnız bir məsələni diqqətə çatdırmaqdır. Nəzərə alınmalıdır ki, bu nəşrin mətni sonrakı tərtibçilər tərəfindən kanonik mətn kimi qəbul edilmişdir. Məhz bu səbəbdən yazıçının əsərlərinin sonrakı nəşrləri bu nəşrin mətni əsasında tərtib olunmuş və eyni zamanda yeni əsərlərlə zənginləşdirilmişdir. Bəlkə də bu üç nöqtə tərtibçilər tərəfindən yazıçının üslub xüsusiyyəti kimi dəyərləndirildiyi üçün ona əhəmiyyət verilməmişdir.

“Çox görkəmli azərbaycançı olan Cəlil Məmmədquluzadənin milli və vətəndaşlıq mövqeyinin proqramı səviyyəsində” (6,s. 451) olan “Azərbaycan” məqaləsini orijinala müqayisə edilmədiyindən sonrakı, hətta üçcildlik elmi nəşrinə belə bu ixtisarla – “üç nöqtə qüsuru ilə” daxil edilmişdir.

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hər millətin taleyində, onun milli həlledici rol oynamış, dövrün pafos və ideologiyası hər sahədə olduğu kimi onun mədəniyyətinin inkişafı axarında xalqın üzləşdiyi ictimai-siyasi dəyişikliklər ədəbi-mədəni mühitinə də güclü təsir etmiş, yeni imkanlar açdığı kimi qarşısına böyük qadağa və tələblər də qoymuşdur. “...ədəbiyyatşünaslıq bu əsrin ədəbiyyatına tamam yeni mövqelərdən, milli müstəqillik təfəkkürü səviyyəsindən yenedən müraciət etməli, onu yeni milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında öyrənməli və beləliklə, başlanan yeni yüzilliyin baxışını ifadə etməlidir” (7, s. 5). Bu baxımdan, C.Məmmədquluzadənin ədəbi irsi bütün əsr boyu dövrün elmi-nəzəri, tekstoloji təhlilini tapmış olsa belə, real imkanlar bizdə bu yaradıcılığa yenedən qayıtmaq zərurətini gerçəkləşdirir.

Bu gün yazığının dil, üslub, ideya xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən kanonik mətnin yaradılmasına ehtiyac və imkan var. C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin daha mükəmməl nəşrini təmin etmək məqsədilə çoxcildliklərinə daxil edilən felyeton və məqalələrinin mətni “Molla Nəsrəddin” jurnalının orijinalı ilə tutuşdurularaq aşkar olunan ixtisar və əlavələrin bərpa edilməsi arzuolunandır. Məhz bu məqsədlə də, C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin çoxcildliklərinə daxil edilmiş “Molla Nəsrəddin” imzalı “Azərbaycan” (3) məqaləsinin orijinal variantını oxuculara təqdim etməyi vacib bildik.

AZƏRBAYCAN

Ax, unudulmuş vətən, ax yazıq vətən!

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular.

Bəs sən haradasan, ay biçarə vətən?!

* * *

Dünya və aləm dəyişildi, mənələr özgə təbir əxz elədi, yəni bizim dilcə söyləsək, – o şeylər ki, əsl mənələrini itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı, inna lillahi və inna ileyhi raciun, amma buna hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət, – dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi-bəşər üçün nicat yolu yoxdur.

Bununla bərabər, yəni “bavücade inki”, hər söz danışıldı, hər mətləbə əl vuruldu, hamı pəhləvanlarımız öz hünərlərini çıxartdılar meydana və lakin bununla bərabər bu qədər var ki, bircə lazımlı söz ki, mənim zəndeyi-zəhləmi aparır, – haman söz Azərbaycan vətənimin üstündədir.

Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki: Mənim anam kimdir? – Öz-özümə də cavab verirəm ki: Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi. Dilim nə dildir? – Azərbaycan dilidir! Yəni vətənim haradır? – Azərbaycan vilayətidir. Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir. Haradır Azərbaycan? – Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutub qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı

hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdistanından və Bayaziddən ibarət olsun.

* * *

Bilirsiniz bu söhbət haradan yadıma düşdü? Bu söhbət oradan yadıma düşdü ki, keçən həftə Tiflisdə müsəlmanların milli komitəsində bir məsələyə baxılırdı ki, aya bizim bu məclisdə nə dil ilə gərək müzakirə olunsun. Biri dedi rusca, biri dedi osmanlıca, biri dedi ermənicə, axırda belə qərar qoydular ki, türk dili müəllimlərinin və müəllimələrinin çoxusu türkcə danışmağı yaxşı başarmır, bu səbəbdən bunlara izn verilsin ki, rusca danışsınlar. O ki, qaldı rus darülfünunu oxuyub başa çıxan bəzi üzvlər, bunlara da izn verildi ki, rusca danışsınlar. Və həqiqətdə, mən ki, gedib sümük sındırıb illər ilə kafirlər içində əlimi murdar professorlara verə-verə elm oxumuşam, insafdırmı ki, bugünkü gündə də oxuduğum elmi gizlədim və rusca danışmayım? Hərçənd məclisdə oturan əsnaflar və hətta axundlar rusca danışılan mətləbləri başa düşmürdülər, cəhənnəmə düşmürdülər, gora düşmürdülər.

* * *

O ki, qaldı Bakı qurultaylarında olan səliqə, – bu barədə yaxşısı budur ki, heç danışmayım: onsuz da düşmənimiz çoxdur, xəbərdar olallar və gəlib baxıb və qurultaylarımızda olan nəzmü nizamı görüb bizə göz vururlar, çünki nədənsə bizim bədxahların hamısı bədnəzərdir.

* * *

Ax, gözəl Azərbaycan vətənim, harada qalmısan? Gəl, gəl, bir gəl gör bizi zorlanan rusca danışdıran türk qardaşlar bizdən nə istəyirlər. Ay torpaq çörəyi yeyən təbriqli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərəblı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, ey vəhşi ərdəbilli, qalxanlı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin, vallah aqlım çaşıb! Axır dünya və aləm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək görək, haradır bizim vətənimiz?!

Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları!

Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş və vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?!

Niyə sakitsiz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım?!..

Nəticə. Göründüyü kimi, bu kimi tekstoloji ara dırmalar C.M mm dquluzad yaradıcılığının mühüm hissəsinə təkil edilən publisistik s rli üz rind aparılmalı və dövrün t l bl rind n ir li g l n ixtisar və lav l rd n t mizl nm lidir. Bununla da, yazıçının dil, üslub və ideya xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən hər bir s rlin kanonik mətni yaradılmalı və sonra “ s rli ri”nin səs mətn korpusuna daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
2. Həbibbəyli İ. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə // Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 4 cildə: I c., Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, s. 4-38.
3. "Azərbaycan" məq., "Molla Nəsrəddin" jurn., 1917, № 24 // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. DM-440.
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecəsində nitqi – Respublika Sarayı, 28 dekabr 1994-cü il – <http://lib.aliyevheritage.org/az/1666130.html>.
5. H.S. (Həbibulla Səmədzadə). Az. OZFAN-da Molla Nəsrəddinin əsərləri. Xronika // «İnqilab və mədəniyyət» jurn., 1935, № 1.
6. Həbibbəyli İ. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 4 cildə: III c., Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 480 s.
7. Nəbiyev B., Salmanov Ş. Əsrin ədəbiyyatı // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, I kitab. Bakı: Elm, 2006, s. 5-14.

Afaq Алиева

СТАТЬЯ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ «АЗЕРБАЙДЖАН» В ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ ЭПОХИ

(– 150)

Резюме

Изучение и публикация произведений классиков – серьезная научная, филолого-текстологическая работа. В этом процессе, как и при написании произведений, так и в его исследованиях и публикациях присутствуют сложности литературных, общественно-политических, идеологических факторов.

Представленная работа посвящена статье «Азербайджан» (журн. "Молла Насреддин", 1917, № 24), вошедшей в многотомник произведений Дж.Мамедкулузаде, который был сокращён в результате идеологических запретов эпохи. В конце оригинал текста этой статьи был представлен читателям.

Ключевые слова:

, , “ ”,

Afaq Aliyeva

**ARTICLE JALILA MAMMADGULUZADE "AZERBAIJAN"
IN THE IDEOLOGICAL CONTEXT OF EPOCHE**

(Jalil Mammadguluzade – 150)

Summary

The study and publication of works of the classics is a serious scientific, philological and textual work. In this process, as in the writing of the work, so in his research and publications there are difficulties of literary, sociopolitical, and ideological factors.

This article is devoted to the article "Azerbaijan" (magazine "Molla Nasreddin", 1917, No. 24), which is a part of the multi-volume works of J.Mammadguluzade, which was shortened as a result of the ideological prohibitions of the era. At the end of the original text of this article was presented to readers.

Key words: *Jalil Mammadguluzade, the article "Azerbaijan", edition, censorship.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.04.2019

*Filologiya üzrə elmlər doktoru **Paşa Kərimov** tərəfindən çap tövsiyə olunmuşdur.*